

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.2.24>**QIRX BATIR HAQQINDA DASTAN SILSİLƏSİNDƏ
“KIDIRBAY VƏ ONUN NƏSLİ”****Qumru ŞƏHRİYAR***Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Folklor İnstitutu Türk xalqlarının
folkloru şöbəsi, böyük elmi işçi
E-mail: nevayi-qumru@rambler.ru**Daxilolma tarixi: 21.11.2024**Düzəliş tarixi: 15.09.2025**Nəşrə təsdiq tarixi: 25.09.2025***XÜLASƏ**

Silsilə dastanlar məsələsi bu günə qədər geniş tədqiqat obyektinə olmamışdır. Belə ki, “Koroğlu” dastanının özbək variantı, “Manas” dastanı, “Tulumbi” dastanı və s. bu kimi dastanların silsilə yaratdığına baxmayaraq, onun haqqında ətraflı araşdırmalar yoxdur. Görünür, bu, silsilələrin əsas mahiyyətinin dərinəndən öyrənilməməsi ilə bağlıdır. Əksi təqdirdə axı belə zəncirvari şəcərə sisteminin poetik dillə ifadəsi maraqlı doğurmaya bilməzdi.

Qırx batır haqqında dastanlar silsiləsi ən böyük silsilə hesab edilir, çünki o, özü də daxilində daha üç irihəcmli silsiləni ehtiva edir: “Anşıbay və onun nəslı”, “Karadön və onun nəslı” və “Müxtəlif batırlar haqqında dastanlar”. Amma bununla yanaşı, həmin silsilənin bir qolu da “Kıdırbay və onun nəslı”dir ki, həmin silsilə müxtəlif səbəblərdən ayrıca bir şəcərə şəklində öyrənilir. Bu səbəblərdən biri jırav-söyləyicilərin repertuarlarında dastanların düzülmə ardıcılığında yerləşmə fərqli olmasıdır. Yəni jırav söyləyici hansı dastanın ardınca nəyin gəldiyini dastanın sonuna əsasən müəyyənləşdirir. Səkkiz-on dastan söyləyəndən sonra yeni bir soy dövrünə girir. Beləcə, jırav-söyləyici Qırx batır haqqında dastan silsiləsinin içərisində neçə şəcərədən bəhs edəcəyini özü müəyyənləşdirir.

“Kıdırbay və onun nəslı” silsiləsinə daxil olan dastanlar bəzən müstəqil olaraq, bəzən də “Müxtəlif batırlar haqqında dastanlar”a aid silsilənin içərisində söylənir. Əslində bu silsilələrin hamısının, yəni Qırx batır haqqında dastan qəhrəmanlarının hər biri Qızıl Orda tarixində adını qızıl hərflərlə yazdırmış sərkərdə, Noqay Ordasının qurucusu Edigeyin şəcərəsinə aiddirlər. Ona görə də şəcərənin əsas bağı məhz onun haqqında yaranan “Edigey” dastanıdır. Bu o deməkdir ki, orta ərsələrdə Qızıl Ordada və ondan sonrakı Ordaların (Böyük Orda, Noqay Ordası və s.) süqutunaqədərki dövrdə yaranan bütün qəhrəmanlıq dastanları bu silsiləyə daxildir.

Qeyd edək ki, “Kıdırbay və onun nəslı” silsiləsinə aid olan dastanların ayrı-ayrılıqda araşdırılmasına baxmayaraq, silsilə bütövlükdə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Ümumiyyətlə, bəzən onunla bağlı Qırx batır haqqında dastan silsiləsinin tədqiqatı zamanı söz açmırlar. Biz bu gün “Kıdırbay və onun nəslı” silsiləsinə tədqiqata cəlb etməklə onun Qırx batır haqqında dastan silsiləsinin içərisindəki önəmli yerini vurğulamağa çalışmışıq.

Açar sözlər: dastan, silsilə, Kıdırbay batır, epik mətn, şəcərə, jırav-söyləyici

**«КИДИРБАЙ И ЕГО ПОТОМКИ»
В ЭПИЧЕСКОМ ЦИКЛЕ О СОРОКЕ БОГАТЫРЯХ**

Кумру ШАХРИЯР

*доктор философии по филологии,
старший научный сотрудник отдела фольклора тюркских народов
Института фольклора НАНА
E-mail: nevayi-qumru@rambler.ru*

Дата поступления: 21.11.2024

Дата исправления: 15.09.2025

Дата утверждения к публикации: 25.09.2025

АННОТАЦИЯ

Проблема циклизации эпосов до сих пор не была подробно изучена. Другими словами, несмотря на то, что многие эпические произведения, такие как узбекский вариант эпоса «Кероглу», эпос «Манас» и эпос «Тулумбий», образуют циклы, подробных исследований этих циклизаций нет. По-видимому, это связано с тем, что сами циклизации не были изучены досконально и глубоко. В противном случае поэтическое выражение такой цепной генеалогической системы не могло бы не вызвать интереса.

Цикл эпосов о Сороке богатырях считается самым крупным циклом, так как он содержит в себе три крупные циклы: «Аншибай батыр и его потомки», «Карадон батыр и его потомки», «Эпосы о разных батырах». Но наряду с этим существует также ветвь этого рода под названием «Кыдырбай и его потомки», которая по разным причинам не изучается как отдельная генеалогия. Одна из этих причин заключается в том, что порядок расположения эпосов в репертуаре джырав-сказителей различен. Другими словами, рассказчик определяет, что следует за тем или иным эпосом, основываясь на его конце. После рассказа восьми-десяти эпосов в цикл вступает новая родословная. Таким образом, рассказчик сам определяет, сколько родословных он упомянет в эпическом цикле о Сороке богатырях.

Эпосы, входящие в цикл «Кыдырбай и его потомки», иногда рассказываются самостоятельно, а иногда в составе цикла «Эпосы о разных героях». По сути, каждый из этих рядов, то есть герои эпоса о Сороке богатырях, принадлежат к родословной Едигея — основателя Ногайской Орды, полководца, имя которого золотыми буквами вписано в историю Золотая Орда. Поэтому основным звеном в генеалогии является эпос «Эдигей», созданный о нем. Это значит, что в эту серию включены все героические эпосы, созданные в средние века до падения Золотой Орды и последующих Орд (Великой Орды, Ногайской Орды и т. д.).

Следует отметить, что, несмотря на отдельные исследования эпосов, входящих в цикл «Кыдырбай и его потомки», цикл в целом не был включен в исследование. Вообще, при изучении эпического цикла о Сороке батырах его иногда не упоминают. Сегодня, включив в свое исследование цикл «Кыдырбай и его потомки», мы попытались подчеркнуть его важное место в циклизации о Сороке богатырях.

Ключевые слова: *эпос, циклизация, Кыдырбай батыр, эпический текст, генеалогия, жырав-сказитель*

KIDIRBAY AND HIS GENEALOGY IN THE EPIC CYCLE OF THE FORTY HEROES

Gumru SHAHRIYAR

PhD in Philology,

Senior Researcher, Department of Turkic Peoples' Folklore,

Institute of Folklore, ANAS

E-mail: nevayi-qumru@rambler.ru

Date of submission: 21.11.2024

Date of revision: 15.09.2025

Date of acceptance for publication: 25.09.2025

ABSTRACT

The issue of serial epics has not been the subject of extensive research to date. Thus, despite the fact that the Uzbek version of the *Koroghlu* epic, the *Mana* epic, the *Tulumbiy* epic, and other epics have created a series of epics, there are no detailed studies about them. Apparently, this is due to the lack of in-depth study of the basic nature of the series. Otherwise, the poetic expression of such a chain genealogical system could't fail to arouse interest.

The series of epics about the *Forty Batirs* is considered the largest series, as it itself includes three larger series: *Anshibay Batir and his descendants*, *Karadon Batir and his descendants*, *Epics about different batirs*. But along with this, a branch of that series is *Kidirbay and his descendants*, which is not studied as a separate genealogy for various reasons. One of these reasons is that the place of the epics in the repertoires of the jirav-tellers in the sequence of arrangement is different. That's, the jirav-teller determines which epic comes after what based on the end of the epic. After telling eight or ten epics, a new lineage cycle begins. Thus, the jirav-teller determines for himself how many genealogies he will mention in the epic series about the *Forty Batir*.

The epics included in the series *Kidirbay and his descendants* are sometimes told independently, and sometimes within the series *Epics about various heroes*. In fact, each of the heroes of all these series, that's, the epic about the *Forty Batirs*, belongs to the genealogy of Edigey, the leader whose name is inscribed in golden letters in the history of the Golden Horde, the founder of the Nogai Horde. Therefore, the main link of the genealogy is the epic *Edigey* created about him. This means that all the heroic epics created in the Middle Ages in the Golden Horde and before the collapse of the Hordes that followed it (the Great Horde, the Nogai Horde, etc.) are included in this series.

It should be noted that, despite individual studies of the epics included in the cycle *Kidirbay and his descendants*, the cycle as a whole was not included in the study. In general, when studying the epic cycle about the *Forty Batirs*, it is sometimes not mentioned. Here, by including the *Kidirbay and His Descendants* cycle in our study, we aim to emphasize its important place in the overall epic cycle of the *Forty Batirs*.

Keywords: *epic, cycle, Kidirbay Batir, epic text, genealogy, jirav-tellers*

Giriş

Dastan silsiləsini ruslar “циклизация эпосов”, türklər isə “destanlar dairesi” adlandırırlar. “Qırx batır” dastanlarının epik silsiləsi Volqaboyu, Sibir, Qazaxıstan, Özbəkistan, Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. Bu, demək olar ki, Kırım yarımadasından Altay dağlarına qədər olan ərazidə yaşayan xalqlar haqqında XIV-XVIII əsrlərin tarixi-poetik salnaməsidir. Qırx batır haqqında dastan silsiləsi orta əsrlərdə Qızıl Orda tarixinin ən gözəl bədii ifadəsidir. Bu silsilənin içərisinə daxil olan dastanların sayından asılı olmayaraq nümunələr yüksək poetik dillə, zəngin ifadə vasitələri ilə söylənilmişdir. Silsilənin yaranması, formalaşması və sona çatması şəcərənin, demək olar ki, tarix səhnəsində ilk üzə çıxan şəxsi ilə başlayıb, sonuncuya qədər davam edir.

Qırx batır haqqında dastanlar silsiləsi, demək olar ki, tədqiq olunmamış bir mövzudur. Bu da, görünür ki, sovet rejiminin qəhrəmanlıq dastanlarına qoyduğu qadağalarla bağlıdır. Lakin buna baxmayaraq, silsiləyə daxil olan dastanların böyük əksəriyyəti ayrı-ayrılıqda tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

O qədər də zəngin tədqiqat tarixi olmayan Qırx batır haqqında silsiləsi XX əsrin 40-cı illərində yazıya alınmasına baxmayaraq, indi-indi elm aləmində diqqəti cəlb edir. Silsilə mövzusunun əsaslı şəkildə tədqiq olunmaması Qırx batır haqqında dastan silsiləsinin tədqiqinə böyük maneələr yaradır. Belə ki, epik ənənədə silsilə hansı missiyanı yerinə yetirir, yaxud silsiləyə daxil olan epik mətnləri hansı qanunauyğunluğa əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür? Bunun kimi onlarla sual silsilənin əsas mahiyyətinin öyrənilməsində vacib şərtlərdəndir.

Qırx batır haqqında dastanlar silsiləsi dünya ədəbiyyatında həcm etibarını ilə “Manas” dastanından daha böyükdür. Adının “Qırx batır” olmasına baxmayaraq, silsiləyə 32 dastan cəlb olunub, amma qəhrəmanların adı qırx olaraq müəyyənləşdirilir. Qırx batır haqqında epik silsiləsinin tərkibi də, öz növbəsində, gah üç, gah da dörd silsilədə formalaşır. Bunun haqqında aşağıda daha ətraflı danışacağıq.

Qırx batır haqqında dastan silsiləsinin içərisində, adətən, “Kıdırbay və onun nəslı” ayrıca silsilə şəklində təqdim olunmur. Buraya daxil olan dastanları jirav-söyləyicilər “Müxtəlif batırlarla bağlı müstəqil jırlar”ın içərisində söyləyirlər. Amma biz Qırx batır haqqındakı silsiləyə daxil olan dastanların soy ağacındakı təsnifatına görə dörd mərhələdə öyrənilməsini daha məntiqli hesab edirik. Çünki “Karadön və onun nəslı” haqqındakı silsilə “Şora batır” dastanı ilə sona çatır. Bildiyimiz kimi, Şora batırın övladı olmur (Murin Sengirbekuli variantında) və Karadön batırın nəslı onunla sona çatır. Ondan sonra meydana Kıdırbay və onun oğlu görünür. Bu, əslində bizə yeni bir qəhrəman soyunun başlanğıcından xəbər verir. Qeyd edək ki, qazax epik ənənəsində silsilədən kənarında o qədər də aktiv olmayan “Kıdırbay” dastanı mövcuddur. Mövzu etibarını ilə bu dastan elə silsilədəki “Kıdırbayulu Kobılandı batır” dastanının əvvəlindəki süjetlə üst-üstə düşür. Lakin silsilə ənənəsi və ya epik təhkiyə onu vahid bir parça halında dinləyicilərə təqdim edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, biz dastan silsiləsinin dörd istiqamətdə öyrənilməsini vacib hesab edirik:

1. Anşıbay və onun nəslı;
2. Karadön və onun nəslı;
3. Kıdırbay və onun nəslı
4. Müxtəlif batırlar haqqında dastanlar.

Beləliklə, Qırx batır haqqında dastanların arasında üçüncü yerdə dayanan “Kıdırbay və onun nəslı” silsiləsində “Kıdırbayulu Kobılandı batır”, “Şıntasulu Törexan”, “Alav batır”, “Əmet batır”, “Er Kökşe”, “Kökşenin oğlu Er Kosay” adlı altı dastan müəyyənləşdirdik.

Epik silsilə və onun həlqələri

Qırx batır haqqında silsiləsinin ədəbi əhəmiyyəti, adından da göründüyü kimi, “qırx” səviyyəsinə çatmış, dünya miqyaslı epik dastanlar toplusuna çevrilmişdir. İlk baxışda müəyyən bir dövrdə insanların dünyagörüşünü, sosial-ictimai həyatını, arzularını əks etdirən bir epik mətn kimi görünən bu mədəni irs xalqın bir neçə əsr tarix səhnəsindəki varlığını, o dövrdəki şüurunu özündə ehtiva edir.

Epik silsilənin yaranma səbəbi, əslində, tarix səhnəsində baş vermiş hadisələri sona qədər izləmək ehtiyacından yaranır. Silsilənin əsasını nisbətən kiçikhəcmli mətnlər təşkil edir. S.Neklyudov onların “kəşifən süjetlə” bağlanmadığını yazaraq qeyd edir ki, burada ortaq olan şeylər “yalnız silsilənin personajları, hadisələrin məkan və zaman lokalizasiyası, epik dövlət və epik dövrüdür” (Неклюдов, URL). Amma bu fikir, məsələn, “Koroğlu” dastanının özbək versiyasında özünü doğrulda bilirsə də, Qırx batır haqqında dastan silsiləsində “epik dövlət və epik dövr” anlayışı özünü doğrultmur. Çünki bu silsiləyə daxil olan dastanların personajlarının böyük əksəriyyəti tarixi şəxsiyyətdirlər və üstəlik də onlar Orta Asiyada uzun əsrlər boyunca hökm sürən Qızıl Orda və onun Noqay Ordası, Ağ Orda və s. kimi xələflərinin xanı, bəyi və sərkərdəsi olublar. Silsilə bioqrafik prinsiplər üzərində qurulur, yəni silsilənin yaranmasında əsas rolu geneologiya oynayır, amma buna baxmayaraq, silsilə epik düşüncənin qoyduğu bütün qaydalara da rəəyət edir.

Bunu xüsusilə vurğulamağa ehtiyac var ki, Qırx batır haqqında dastan silsiləsi yalnız qazax ədəbi mühiti üçün xarakterikdir və qeyd etdiyimiz kimi, Qızıl Orda, o cümlədən onun xələflərinin tarixində baş vermiş hadisələri özündə əks etdirir. Böyük bir siyasi dövrü özündə ehtiva edən bu silsilə Qızıl Ordanın və Noqay Ordasının tarixində, dövlət quruculuğunda, siyasi arenasında iştirak edən şəxsiyyətlərə həsr olunub.

Silsilədə yer alan “Edigey” dastanının qəhrəmanı Edigey Noqay Ordasının qurucusudur. “Orak və Mamay” dastanının qəhrəmanı Mamay xan Qızıl Orda sərkərdəsi, Krım hakimidir. “Şora batır” dastanının qəhrəmanı Şora isə tarixi şəxsiyyət olan Şora Narıkovun prototipi kimi dəyərləndirilir. Bu epik qəhrəmanların simalarında qazax ictimai şüurunun etik, mənəvi-əxlaqi normaları, yurd sevgisi, torpaqlarını yaddellilərdən qorumaq istəyi ifadə olunub.

Silsiləyə daxil olan dastanların qəhrəmanlarının tarixi şəxsiyyət olmaları epik mətnin əsas məzmunundakı epik təhkiyənin vahidliyi üçün münbit zəmin yaradır. Eyni zamanda dastanların əsas leytmotivini yurd-yuvalarını yadellilərdən qorumaq və torpaqlarının ərazi bütövlüyünü müdafiə etmək təşkil edir. Elə buna görə də epik təhkiyənin mərkəzində hər zaman qalib batır dayanır.

Silsilənin özəyini təşkil edən, təbii ki, bir süjet xətti var. Bu süjet xəttini, əsasən, qəhrəmanın həyatı ilə əlaqəli epizodların xronoloji ardıcılığı təşkil edir. Belə ki, hər hansı bir epik qəhrəmanın aid olduğu soy ağacındakı şəxslərlə bağlı (bu halda Qızıl Ordanın və onun xələflərinin tarixinin yazılmasında yaxından iştirak edən şəxsiyyətlər) epik mətnlər zəncirvari həlqə yaradır. Bu da qəhrəmanın həm şəcərəsini, həm də dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini öyrənməyə yardım edir.

Silsilənin həcmindən, hansı dövrdə təşəkkül tapmasından, ümumiyyətlə, formalaşmasından asılı olmayaraq, onun içərisində əsas bağ hesab edilən bir həlqə mövcud olur. Məsələn, bu, “Koroğlu” dastanının özbək və türkmən variantlarında Koroğlu, qırğız dastanı “Manas”da Manas, qaraqalpaq dastanı “Tulumbi”də isə Tulumbidir. Bilindiyi kimi, “Koroğlu” dastanının özbək və türkmən variantlarının yaratdığı silsilə Koroğlunun şəcərəsini (oğlu Övəz, nəvəsi Nurəli və nəticəsi Cahangir) əhatə edir. “Manas” dastanında bu, Semetey və Seytek dastanlarıdır ki, bu da öz daxilində silsilə yaradır. “Tulumbi” dastanının davamı isə “Nuradin” adlanır. Orta Asiya dastanları üçün xarakterik olan belə silsilə dastanların sayını artırmaq olar.

Qırx batır haqqında dastan silsiləsi də bu qəbildəndir. Bu silsilə içərisində epik təfəkkürdəki soy ağacı zəncirini əsas tutan başqa müstəqil silsilələri də ehtiva edir. Onlar aşağıdakı kimi sistemləşdirilir:

1. Anşıbay batır və onun nəslə;
2. Karadön batır və onun nəslə;
3. Müxtəlif batırlar haqqında müstəqil jırlar.

Bəzi mənbələrdə (Kazak Destanları, 2007, s. 17) soy ağacını nəzərə alaraq bu dastanlar dörd hissəyə bölünür:

1. Anşıbay batır və onun nəslə – Anşıbay batır, Baba Tüküti Şaştı Aziz, Parpariya, Kuttıkiya, Edigey, Nuradin, Musaxan, Orak, Mamay, Karasay, Kazı;
2. Karadön batır və onun nəslə – Karadön batır, Jubanış, Suyniş, Er Bequs, Kögis, Tama batır, Tana batır, Narık batır, Şora batır, Kulınşak batır;

3. Kıdırbay nəslə – Kobılandı batır, Şıntasulı Törexan, Əmet batır, Alav batır, Kökşə batır, Kosay batır;

4. Müxtəlif batırlarla bağlı müstəqil jırlar – Asan Kayqı, Abat batır, Toqan batır, Karğaboylu Kartuqan batır, Akjonasulı er Kenes, Manaş batır, Manaşlı Tuyakbay batır, Aysulı Ahmet, Janbırşılı Telaqış.

Göründüyü kimi, burada qırx batırın adı çəkilir, amma silsilənin daxilində 32 dastandan söz edilir. Biz soy ağacı vasitəsilə və epik təfəkkürdəki ənənəyə əsaslanaraq qırx batırla bağlı dastanları müəyyənləşdirə bildik:

1. Anşıbay batır və onun nəslə: “Anşıbay batır”, “Baba Tükü Şaştı Aziz” (bu dastanın onlarla variantı mövcuddur. Sadəcə Qırx batır haqqında dastan silsiləsini söyləyən söyləyicilər bunu “Parpariya” dastanın başlanğıcında qısa şəkildə söyləyərək onun üzərində ayrıca dayanmağa, nədənsə, ehtiyac duymayıblar.), “Parpariya”, “Kuttıkiya”, “Edigey”, “Nuradin”, “Musaxan”, “Orak və Mamay”, “İsmayıl”, “Karasay və Kazı”, “Janqırışı” (dastanın qəhrəmanı ilə bağlı bütün hadisələr, göstərdiyi şücaətlər “Anşıbay batır və onun nəslə” silsiləsindəki dastanların içərisində ayrı-ayrı parçalar şəklində verilmişdir. Lakin bu dastan müstəqil olaraq söyləyicilərin repertuarlarında da yer alır. Doğrudur, jırav-söyləyicilər bunu aktiv şəkildə məclislərdə səsləndirməsələr də, xalq arasında dastanın bir neçə variantı mövcuddur.), “Tel Aqış” dastanı.

2. Karadön batır və onun nəslə: “Karadön batır”, “Jubanış”, “Süyiniş”, “Er Begis”, “Tegis, Kögis”, “Tama”, “Tana”, “Narıq”, “Şora batır” dastanı.

3. Kıdırbay və onun nəslə: “Kıdırbaylı Kobılandı batır”, “Şıntasulı Törexan”, “Asankayğı, Toğan, Abat”, “Karğaboylu, Kaztuğan”, “Alav batır”, “Əmet batır”, “Er Kökşə”, “Kökşenin oğlu Er Kosay” dastanı.

4. Müxtəlif batırlarla bağlı müstəqil jırlar: “Adil sultan”, “Aysanın oğlu Axmet batır”, “Manaşlı Tuyakbay batır”, “Akjonasulı Er Kenes”, “Canbay batır” (jırav-söyləyicilərin repertuarında bir neçə variantının olmasına baxmayaraq, silsiləyə daxil olmayıb.), “Sinbas batır” (silsiləyə daxil olan dastanlar arasında yer almasa da, jıravların repertuarında bu dastan yer alıb. Müasir jırav-söyləyicilər hazırda bu dastana müraciət etmədiklərindən, təəssüf ki, unudulmaqda olan epik mətdir.), “Temirxan batır” (silsiləyə parça-parça daxil olan bu dastan ayrılıqda hazırkı jırav-söyləyicilərin də repertuarında səsləndirilir.), “Sultan Kərim” (təəssüf ki, qazax epik arealında bu dastan haqqında heç bir məlumata rast gəlmədik.), “Şimon batır” dastanı (silsiləyə müstəqil şəkildə daxil olmasa da, qırx batırın arasında onun da adı çəkilir. Dastanın bir neçə variantı jırav-söyləyicilərin repertuarında yer alır.).

Silsiləyə daxil olan dastanların süjet xətti epik yaradıcılığın qanunauyğunluğunu tam şəkildə özündə əks etdirir. Yəni silsilə içərisinə aldığı dastanları ənənədən ayıraraq yeni qaydalar qoyaraq özünə tabe etdirmir. Əksinə, ənənəni daha mühafizəkar bir şəkildə qorumağa çalışır. Belə ki, “Anşıbay batır və onun nəslə” silsiləsinin beşinci həlqəsini təşkil edən “Nuradin” dastanının sonunda qəhrəman (bu halda Nuradin) döyüşdən geri qayıdanda anası onun bir oğlu olduğunu, adını da Musaxan qoyduğunu bildirir. Bu, söyləyicinin növbəti – altıncı dastanın varlığını auditoriyaya xəbər verməsidir. “Karadön batır və onun nəslə” silsiləsinin ikinci həlqəsini təşkil edən “Jubanış batır” dastanının sonunda isə qəhrəman (bu halda Jubanış) döyüşdən qayıdarkən anası ona bir oğlunun olduğunu, adını isə Süyiniş qoyduğunu bildirir. Bu isə ikinci silsilənin “Er Süyiniş” adlı üçüncü həlqəsindən xəbər verir. Yaxud da “Karadön batır və onun nəslə” silsiləsinin sonuncu dastanı olan “Şora batır” dastanının sonunda qəhrəmanın öldüyünü və onun silah-sursatının arvadı tərəfindən odda yandırılması övladsızlığa işarə edilərək soyun kəsildiyini, özündən sonra yeni bir soy ağacının başlanacağından xəbər verir.

Bildiyimiz kimi, bir çox epik əsərlərdə qəhrəmanın doğuluşu mətnin girişində təntənəli şəkildə göstərilir. Hətta o uşaq atası yanında olmadan dünyaya gəlsə, yenə də eyni təntənə ilə auditoriyaya çatdırılır. Silsiləyə daxil olan dastanların bir çoxunun quruluşunda isə göründüyü kimi, bu, adətən, sonda və təntənəsiz verilir. Bu da təsadüfi deyil. Əvvəla ona görə ki, silsilə təkcə qəhrəmandan deyil, həm də onun nəslinin şücaətindən bəhs etdiyindən onların hər birinin necə doğulduğu üzərində dayanmağa ehtiyac yoxdur. Bu, həm danışan, həm də dinləyicilər üçün lazımsız vaxt itkisi olardı.

Digər tərəfdən isə bu şəkildə təqdim olunan təkrarlar epik və süjet zamanının qavranılmasına çətinlik yaradardı. Süjet zamanının əlaqəsi, eyni zamanda hadisələrin sonrakı nəqliyə asanlıqla keçməyə də yardım edir.

“Kıdırbaylı Koblandı batır” dastanı

Bu dastan “Koblandı batır” adı ilə dəfələrlə tədqiqata cəlb olunmasına baxmayaraq, silsiləvi şəkildə öyrənilməmişdir. Belə ki, “Kıdırbay batır” adlı bir qazax dastanı mövcuddur. Dastanın sonunda Kıdırbayın Koblandı adlı bir oğlu dünyaya gəlir. Bu dastan passiv mövqedə duran bir dastandır və yalnız onun haqqında silsilənin daxilində söz açılır, amma yenə də müstəqil olaraq silsiləyə daxil olmaq hüququ qazana bilmir. “Koblandı batır” dastanının silsiləyə daxil olan qazax variantının əvvəlində “Kıdırbay batır” dastanı qısa şəkildə təsvir olunur. “Koblandı batır” dastanının qısa məzmunu aşağıdakı kimidir:

“Doxsan qollu Noqayda on iki yarım xan hökmranlıq etmişdir. On iki yarım xanın hakimiyyəti dövründə Akşahan adlı bir xan yaşamışdır. Akşahanın zamanında da Kıdırbay adlı 80 yaşında varlı bir adam vardı. Kıdırbayın övladı olmurdu. Bir gün Akşahan məclis qurub onu öldürərək mallarına sahib olmaq istəyir. Bunu eşidən Kıdırbayın yeddi göbək uzaq qohumu olan çox kasıb bir kişi onu xəbərdar edir. Kıdırbay küsür, dəmir ayaqqabı və əsa düzəldirib yurdunu tərk edir. Yetmiş gün yol gedir. Qarşısına çıxan qəbirlərdən birinin yanında uzanıb ona uşaq verməsi üçün Allaha dua edir. Elə oradaca yuxuya gedir. Yuxuda ağ saqqallı bir qoca Allahın onun dualarını qəbul etdiyini, yurduna yetişəndə bir qızının, bir oğlunun olacağını, adlarını noqay xalqının qoyacağını deyir. Kıdırbay tez-tələsik geri qayıdır. Günlər keçir. Bir gün qadın yerikləyir. Yerdən bir ilan tutaraq başını qoparıb yeyir və yerikləməsi keçir. Bir müddətdən sonra iki uşaq doğur. Kıdırbay qırx gün bayram edir. Bu bayrama gələn çobanlar qarşılıqlarına çıxanlara Kıdırbayın Koblandı adlı bir oğlu, Hansuluv adlı bir qızının olduğunu deyirlər. Koblandı 4 yaşında oxu-yayı götürüb, atına minib Tavıp xanın qarşısına çıxır. Tavıp xan Koblandıyı görəndə kimi onun qızıyla evlənmə biləcək adam olduğunu düşünür. 90 dəvə, 90 qul, 90 kənzilə 18 yaşlı qızı Kurtkanı ona ərə verir. Kıdırbay bu evlilikdən razı qalmır. O, gəlini Kurtkaya bir tay verir. Kurtka taya baxmaq üçün iki nöqər tutur, tay doğduğu zaman balasının ayağının yerə dəyməməsi üçün onlara ipək yorğan verir. At doğduğu zaman nöqərlər yuxulayı, tayın ayağının biri yerə dəyir. Kurtka bunu bilib nöqərləri öldürəcəyini deyir. Nöqərlər də ona şər atırlar. Koblandı acığından Kurtkanı qırmancla döyür, sonra isə arvadının dediklərinə inanaraq nöqərləri cəzalandırır. Koblandıının qırx nəfər dostundan biri gedib Akşahana bu atdan danışır. Atı əldə etmək istəyən Akşahan bir məclis qurub, at yarışı keçirib, Koblandıının atı öldürmək, özünü isə yaralamaq istəyir. Kurtka Akşahanın Koblandıını öldürmək niyyətini bilir. Yarış günü Koblandı atına Koşabay adlı yetim bir noqayı mindirir və o, yarışın qalibi olur. Bir müddətdən sonra Koblandı kalmık xanı Alşagırın üzərinə yürüşə çıxır. Alşagır Jiyrenkopa adlanan bölgədə Besoba təpəsində məskunlaşmışdır. Jiyrenkopanı görəndə Koblandı xalqını buraya köçürür. Alşagır hiylə işlədərək Koblandı ilə dost olur, qırx günlük məsafədəki düşmənlə münafiqədə ondan yardım istəyir. Koblandı ona yardım etmək üçün qırx dostuyla yola çıxır. Kalmık xanı Kozqalması yurduna yetişib yeddi gündə oranı ələ keçirir. Geri qayıdanda dincəlmək üçün yolda yatır və yuxusunda ata-anasını, bacısını və arvadını pis vəziyyətdə görür. Səksən günlük məsafəni səkkiz gündə yurduna yetişir. Gəlib görür ki, Alşagır noqay xalqını talan edib yetmiş günlük məsafəyə qaçıb. Koblandı yetmiş günlük məsafəni yeddi gündə gedir. Alşagırın yurduna yetişib anasının qoyun otardığını görür. Alşagır Kurtkanı öz yanına aparandan sonra anasının ağlamaqdan gözləri kor olduğundan oğlunu tanımır. Koblandı gələndən sonra yaşlı qadının gözləri açılır. Qadın kalmıkın gücünü oğluna başa salıb Kırımın qırx batırını da yanına almasını məsləhət görür. Koblandı Alşagırı öldürür. Kurtkanı xilas edir. Bacısını bir neçə gün axtarıqdan sonra onu nöqərlərə xidmət edərkən görür. Koblandı Alşagırın arvadını kənzilə edir, beləcə intiqamını alır. Bir müddətdən sonra kalmıklardan intiqam almaq üçün o, yenidən səfərə çıxır. Koblandı altmış gündən sonra geri dönəcəyinə söz verib Kostörenin yurduna tərəf yol alır. Kostöre noqayın gəldiyini eşidəndə iki min əsgərlə Koblandıının qarşısına çıxır və ilk oxu Kostöre atır, lakin ox Koblandıının zirehini deşmir. Koblandıının atdığı oxlar Kostörenin

başını qoparır. O, qaçan kalmık əsgərlərini öldürüb kalmık elini viran etdikdən sonra yurduna geri dönür. Bu, Kobılandının çıxdığı son səfər idi” (Қыдырбайұлы Қобыланды батыр, 2019, s. 326-358; Kıdırbay oğlu Kobılandı, 2007, s. 744-827).

I. “Şıntasulu Törexan” dastanı

Qırx batırın arasında Şıntas batırın da adı çəkilir. Ona aid dastan, çox güman ki, olub, sadəcə söyləyicilərin repertuarından zamanla çıxıb. “Şıntasulu Törexan” dastanın əlimizdə olan üç variantına nəzər salaq:

1. Anonim söyləyicidən toplanan variant – Bu variant folklorşünas Bisem Sarımanov tərəfindən yazıya alınmışdır. Burada göstərilir ki, Noqaylıların zamanında Temirxan adlı bir xan olub. Xanın böyük arvadından Törexan adlı bir oğlu, Bibi adlı bir qızı var idi. Bir gün xan ölür. Törexanın altı yaşı olanda xanın ikinci arvadından doğulan qardaşları Egizbəy və Segizbəy Törexanı öldürmək qərarına gəlirlər. Bundan xəbərdar olan Törexan yurd-yuvasını tərk edib gedir. Dastan boyu onun xeyirxahlıqlarından bəhs olunur. Sonda Törexan geri qayıdır, bacısını tapır. Xalq onun gördüyü xeyirxah əməlləri nəzərə alaraq gənc Törexanı öz xanları seçirlər. Dastanda onu Orakın və Mamayın nəvəsi adlandırırlar (Шынтасұлы Төрехан батыр, 2019).

2. Nurpeyis Bayqanın variantı – Qədimdə Temirxan adlı bir xan olur. O, Nuradinin Saule adlı qızıyla evlənilir. Saulenin uzun müddət uşağı olmur. Temirxan övladsız öləcəyini düşünərək Türkmən xanı Karamana elçi göndərərək qızı Karaşaşı kiçik arvad olaraq alır. Karaşaşdan onun Egizbəy və Segizbəy adlı iki oğlu dünyaya gəlir. Daha sonra Nuradinin qızı Saulenin də Törexan adlı bir oğlu olur (Бабалар сөзі, 2008).

3. Murin Sengirbekuli variantı – Törexan altı yaşında artıq uşaqlarla çöldə aşıq oynayır. Uşaqlar onun aşığını əlindən alıb qovurlar və gedib qızılbaşların atasının əlindən aldığı torpaqların intiqamını almasını söyləyirlər. Törexan evə gəlib olanları anasından soruşur. Anası qızılbaşlar tərəfindən zəbt edilən noqay torpaqları haqqında oğluna danışır. O zaman Törexan atası Şıntasxanın gümüşü-ağ rəngdə polad qılıncı götürərək Aktaban qara atını minib yola çıxır. Bacısı Xanbibi onun yel kimi uçduğunu görür. Qızılbaş elinin xanı Kodarkül xana noqayın gəldiyini xəbər verirlər. Xan igidlərini başına toplayıb noqayın üzərinə yürüş edir. Törexanla Kodarkül xan beş gün dayanmadan döyüşürlər. Sonda Törexan Kodarkül xanı bir quyuya salıb üzərini daşla doldurur. Xanbibi isə qardaşının gəlmədiyini görüb atası Şıntasxanın yanına gedərək qardaşının izinə düşməsi üçün ona jelmaya (bırxüğüclü dəvə) verməsini istəyir. Qız bir neçə gün yol gedib kalmık elinin sərhəddinə yetişir. Burada Törexanın Kodarkül xanı saldığı quyunun yanına gəlir. Bu əsnada Şıman xanın qızı Şınbike sulu Törexanı üç gün yanında qonaq saxlayır. Dördüncü gün Törexan bacısını görmək üçün yurduna qayıtmaq istəyir. Şınbike sulu Törexanda daha üç gün qalıb sonra getməsinə deyir. Daha üç gün qaldıqdan sonra Törexan yola çıxır. Şıntasxan yatıb yuxuda balalarının darda olduğunu görür və qalxıb onların arxasınca gəlir. Törexan da atası və bacısı ilə qarşılaşıb sağ olduğunu deyir. Kodarkül xanı öldürüb kalmıkların üzərinə hücum edib qalib olaraq Noqay elinə qayıdan Törexan Şıman xanın qızı Şınbike sulu ilə evlənilir (Шынтасұлы Төрехан батыр, 2019, s. 513-527).

II. “Alav batır” dastanı

“Alav batır” dastanı o qədər də aktiv olmayan bir dastandır. Yəni silsilədən kənarında söyləyicilərin repertuarlarında yer almır. Amma buna baxmayaraq, silsilənin içərisində və epik yaddaşda qorunub-saxlanıb. Dastanın qısa məzmunu aşağıdakı kimidir:

“Alav Aysanın kiçik qardaşının oğludur. Onun on yaşı olanda zireh geyinib, ox qurşanıb Esen və Süyin adlı kalmıkların üzərinə yürüş etmək istəyir. Sonra qızılbaşlara hücum etmək fiktinə düşür. Aysa qızılbaşlar həm çox uzaq, həm də kalmıklar kimi deyil, onlar daha azaddırlar. Ona görə də ona Esen və Süyin adlı kalmıkların üzərinə yürüş etməsinə deyir. Alav Aysanın məsləhətlərinə qulaq asmır. Zireh geyinmədən, nizə götürmədən, başı dəbilqəsiz, yanı yoldaşsız, altı qulaş almazı dartıb belinə bağlayır, atına minib dörd nalla çapır. Aysa isə onun arxasınca baxıb “silahı ona elə düşmənin özü verəcək” deyir. O, gecə-gündüz yol getdi. Gəlib Törtkildin dağının başına çıxdı. Qarşı bomboz

səhralıq idi. Səhranı keçəndən sonra qarşısına Amudərya çıxdı. Əvvəl otuz gün yol getdi, bir günün yüz etdi, sonra üç ay on gün də yol gedəndən sonra gəlib bir yurda yetdi. Orada mal-heyvanın başında duran bir çobana yaxınlaşdı bu yurdun hara olduğunu soruşdu. Çoban ona buranın çox zəngin və güclü yurdu olan Esen və Süyin adlı kalmıkların yurdu olduğunu dedi. O zaman kalmıklar qızılbaşların üstünə yürüş etdiyindən orudunun çox az bir hissəsi yurdda qalmışdı. Alav Esen və Süyin xanın yanına adam göndərərək noqayın gəldiyini xəbər verdi. Onlar beş yüz nəfər ordu ilə noqayın qarşısına çıxdılar. Qarşılardakının silahsız bir uşaq olduğunu görüb ona əhəmiyyət vermədilər. Alav belinə bağladığı almazların bir hissəsini açıb ordunun ayağının altına səpdi. Əsgərlər silahlarını atıb almazları yığmağa çalışdılar. Alav fürsətdən istifadə edib qılıncı götürdü və Süyin xanın başını kəsdi. Esen isə qaçmağa çalışdı. Uzun və ağır döyüşdən sonra Alav ordunu darmadağın edib Esen xanı da öldürdü. Kalmık elindən ələ keçirdiyi qənimətləri də götürüb öz yurduna geri döndü. Boz atının belində Alav batır Kırımın qırx batırına bənzəyirdi. Aysa uzaqdan oğlunun gəldiyinə sevinib məclis qurdu, toy-bayram elədi” (Алау батыр, 2019, s. 492-501).

III. “Əmet batır” dastanı

“Əmet batır” dastanı da “Alav batır” dastanı kimi passif fonda olan bir dastandır. Bu dastan da söyləyicilərin repertuarında silsilədən kənarında o qədər də çox söylənilmir. Dastanın qısa məzmunu aşağıdakı kimidir:

“Əmet batır qardaşı Alav batırın yolunu davam etdirib batır olmaq qərarına gəlir. O, ata-anası ilə birlikdə Karakobda, Elekke yaxınlığında yaşayırdılar. Onlara daha yaxın bir yerdə isə qara noqaylar məskunlaşmışdılar. O, böyük qardaşı Alavın yanına gəlib onlardan ayrılıb qara noqayların arasında yaşamaq istədiyini dedi. Anasının narazılığına baxmayaraq, Alav batır ona öz silah-sursatını və tülpar atını verib getməsinə icazə verdi. On iki gün yol getdikdən sonra uzaqda bir el gördü. Orada kalmıkların yaşadığını öyrəndi. Onların üzərinə təkbətək hücum etmək qərarına gəldi. Təkbətək döyüşdə kalmık xanına qalib gəlib ələ keçirdiyi qənimətləri götürərək geri qayıtdı. Qənimətləri xalqına payladı” (Əмет батыр, 2019, s. 502-512).

IV. “Er Kökşe” dastanı

“Er Kökşe” dastanı müstəqil olaraq jırav-söyləyicilərin repertuarlarında səsləndirilir. Lakin dastanın geniş auditoriyası, demək olar ki, yoxdur. Amma silsilənin içərisində dastan özündən əvvəlki epik mətnlər haqqında geniş informasiya verən bir dastandır desək, yanılmırıq. Dastanın qısa məzmunu aşağıdakı kimidir:

“Kökşe batır Şingırlav, Toriat adlanan dağda məskunlaşmışdı. Yaxınlıqda Ormanqalı adlı bir kalmık xanının da yurdu var idi. Bir gün bu kalmık xanı Kökşe batıra xəbər göndərir, onu Süyretpeyə döyüşə çağırıldığını, gəlməzsə, Noqay yurduna hücum edəcəyini bildirir. Kökşe batır Noqay elinə xəbər göndərsə də, kimsə onn köməyinə gəlmir. Kökşe batır da Sıyrıa jıravın yanına gedib onunla məsləhətləşir. O da Noqay igidlərindən Orak ilə Mamaya xəbər göndərməsini, Kökşenin səkkiz yaşından ata-anasız olduğunu eşidib mütləq onun yardımına gələcəklərini deyir. Kökşe batır Mamaya xəbər göndərərək vəziyyəti ona nəql edir. O da Oraka və Janbırşılı Telaqısa xəbər verir. Yanlarına Kırımın qırx batırını da alan igidlər – qırx üç nəfər Kökşe batırın yurduna gəlirlər. Birlikdə Süyretpeyə gedirlər. Bir tərəfdən də onlara Aysaulı Ahmet, Bahadır Alav, İgid Amet, Şıntasulı Törehan da səkkiz nəfərlik bölüklə özlərini onlara yetirir. Ormangalının oğlu Kökşeni təkbətək döyüşə çağırır. Atdığı oxların heç biri Kökşeyə batmır. Kökşe nizəni atıb onu elə oradaca öldürür. Qardaşının öldüyünü gören Jaynas meydana atılır. İki igid səkkiz gün döyüşürlər. Kökşe yorğunluqdan dizləri titrəyən Jaynasın boğazını kəsir. İki oğlunun öldüyünü gören Ormangalı çox çətinliklə ata minib meydana çıxır. Bu dəfə Kökşenin əvəzinə Orak döyüşə atılır. Ormangalının atdığı oxlar hədəfə dəymir, Orakın atdığı ox xanı öldürür. Xanın öldüyünü gören kalmıklar hücumu keçirlər. Səkkiz min kalmıqa qarşı əlli iki igid mübarizəyə başlayır. Otuz iki günlük döyüşdən sonra altı min kalmık əsgəri ölür. Qalanları isə yurdlarına qaçırırlar. Noqay igidləri arxalarınca gedib kalmık elini talan edir, qənimətlərlə

yurdlarına geri qayıdırlar” (Ep Көкше, 2019, s. 400-409; Көкше Батır, 2007, s. 934-955; Көкше Оғлу Er Kosay, 2007, s. 956-997).

V. “Kökşenin oğlu Er Kosay” dastanı

Dastan qısaca “Er Kosay” adlanır. Bu dastan yalnız “Er Kөkşe” dastanı ilə birlikdə müstəqillik statusu qazana bilir. Tədqiqata az cəlb olunmasına baxmayaraq, “Er Kөkşe” dastanı ilə birlikdə jırav-söyləyicilərin repertuarlarında yer alır. Dastanın qısa məzmunu aşağıdakı kimidir:

“Kosay üç yaşında olanda atası Kөkşe ölür. O dövrdə Sarıbay adlı zəngin bir bəy var idi. Sarıbayın altı oğlu, bir Karabek adlı qızı var idi. Kosay nökrəi Semle-Selimi qızı istəməsi üçün Sarıbayın yanına göndərir. Sarıbay qızını ona vermək istəmədiyi üçün nökrəi döyür. Kosay nökrəi Sarıbayın yanına göndərərək əgər qızını igid birinə vermək istəyirsə, ona verməsini təkid edir. Sarıbay yenə döyüb geri göndərir. Kosay buna bərk əsəbiləşir, anasına üç aylıq məsafədə yerləşən Üş Bökenbay adlı şəhərə səfərə çıxacağını deyib yola düşür. Bir neçə aydan sonra Kosay həmin şəhərə yetişir və xana onunla döyüşmək istədiyini bildirir. Həmin vaxt Serek xan əsgərlərini toplayıb qızılbaşlar üzərinə yürüşə çıxmış, yerinə isə Esen xanı qoymuşdur. Esen Han Kosayın qarşısına üç yüz nəfərlik bir qrupla çıxır. Kosay kalmıqları talan edir. O, düşmənləri öldürdükdən sonra qənimətləri də götürüb yurduna geri dönür. Yolda Sarıbayı görüb Er Kosayın kalmıqlarla döyüşdə öldüyünü deyir. Sarıbay bu xəbərə çox sevinir, amma sonradan onun Kosay olduğunu anlayır. Bir gün Kosay yatdığı yerdə atının ayağını yerə çırpmasına oyanır. Atından nə olduğunu soruşur. Atı da kalmıqların onun başına bəla olacağını, təcili onların üzərinə yürüş etməsini deyir. Kosay atının dediklərinə əməl edib yola çıxır. Yolda min nəfərlik qrupla qarşılaşır. Bu kalmıq ordusu idi. Onların aralarında qanlı döyüş başlayır. Kosay onların hamısını qılıncdan keçirəndən sonra qənimətləri də götürüb yurduna doğru yola çıxır. Yurduna çatmağa bir az qalmış kalmıqların onun yurduna hücum etdiyini eşidən Kosay Sümbetemir adlanan bir aylıq məsafədəki kalmıq elinə yürüş edir, əsir düşən anasını xilas edib yurduna geri dönür. Bu dəfə Sarıbay Kosayın qəhrəmanlıqlarını eşidib qızını ona erə verməyə razı olur. Gözəl bir toy edirlər. Karabek ilə Kosay bir-birinə çox yaraşırlar” (Көкшениң ұлы Ep Қосай, 2019, s. 410-428; Көкше, 2007, s. 956-997).

Nəticə

Göründüyü kimi, adları çəkilən bütün bu dastanlar silsilənin içərisində ayrıca bir şəcərə yaradır. Bunu nəzərə alaraq biz “Kıdırbay və onun nəslini”ni ayrılıqda öyrənməyi vacib hesab edirik. Çünki bu silsilə də özündən əvvəlki kimi bütövlükdə şəcərə üzərində qurulur və özündən əvvəlki silsilə zəncirində olduğu kimi, həmin şəcərənin başında duran əcdadın adı ilə adlandırılır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, biz burada altı dastan müəyyənləşdirə bildik. Qırx batırın arasında adı çəkilən qəhrəmanlardan yalnız bu altısına həsr edilən epik mətnlər “Kıdırbay və onun nəslini”nə aiddir. Əslində bəlkə də bu dastanların sayını artırmaq olardı, amma o dastanlardan bir çoxu, qeyd etdiyimiz kimi, ya passiv fondadır, ya da epik mətn statusunu itirib ya özündən əvvəlkinə, ya da sonrakı dastana qoşulub. Məsələn, Kıdırbay batır haqqındakı dastan kimi. O, göründüyü kimi, “Koblandı batır” dastanında öz valığını sürdürür. Yaxud Qırx batır haqqında dastanlar arasında bir neçə belə dastan var ki, onlar da “Kıdırbay” dastanı kimi başqa epik mətnlərin içərisində söylənir.

Nəzərə alsaq ki, “Anşıbay və onun nəslini”nə on dastan, “Karadön batır və onun nəslini”nə doqquz dastan, “Müstəqil batırlar haqqında dastanlar”a altı dastan daxildir, o zaman “Kıdırbay və onun nəslini” haqqında silsiləsi də ayrılıqda tədqiqata cəlb edilməsinin məntiqli izahı var. Belə ki, bu silsiləyə də altı epik mətn daxil olduğundan onun ayrı bir bölümə öyrənilməsi vacibdir.

Beləliklə, jırav-söyləyici məktəblərinin zəngin olduğu qazax epik mühiti Qırx batır haqqında dastan silsiləsinə daxil olan dastanları ayrı-ayrılıqda mühafizə etməyi bacarsa da, qeyd etdiyimiz kimi, tam şəkildə silsilə günümüzə gəlib çatmamışdır. Ümumiyyətlə, bu silsiləni hansı səbəbdən yaratmağa ehtiyac duyulduğu da maraqlıdır. XX əsrin əvvəllərində baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr ucbatından vətən həsrəti duyan jırav-söyləyicilər Qırx batır haqqında silsiləsinə yaratmağa ehtiyac duymuşlar. Amma təəssüf ki, çar Rusiyası dönməndəki təzyiqlər, ardınca da Sovet İttifaqının türk

xalqları arasında qəhrəmanlıq dastanlarının toplanıb tədqiq və nəşr olunmasına qoyduğu qadağalar bu silsilənin tamamlanmasına və müxtəlif variantlarının yazıya alınmasına mane olub. Amma bütün bu qadağalar, inkvizisiya və s. və i. bu qəhrəmanlıq dastanlarının tamamilə unudulmağa və sıradan çıxarılmaya sadəcə gücü çatmayıb. Xalq öz yaddaşında, yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, bir neçə epik mətni bir yerə sığdıraraq söyləməklə, əslində Qırx batır haqqındakı dastan silsiləsini represiyadan və ya inkvizisiyadan xilas edə bilib.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Әмет батыр. (2019) // Дала фольклорының антологиясы. Батырлар жыры. 10 томдық, 2 том. / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар С.И.Сәкен, Н.Ә.Сәрсек. – Алматы: Brand Book. – б. 502-512.

Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. – 1045 s.

Kıdırbay oğlu Kobılandı (2007) // Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. – s. 744-827.

Kökşe Batır. (2007) // Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. – s. 934-955.

Kökşe Oğlu Er Kosay. (2007) // Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. / çev. F.Türkmen, M.Ekici. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. – s. 956-997.

Алау батыр. (2019) // Дала фольклорының антологиясы. Батырлар жыры. 10 томдық, 2 том. / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар С.И.Сәкен, Н.Ә.Сәрсек. – Алматы: Brand Book. – б. 492-501.

Бабалар сөзі. (2008). Жүз томдық. Т.46: Батырлар жыры. – Астана: Фолиант. – 512 б.

Ер Көкше. (2019) // Дала фольклорының антологиясы. Батырлар жыры. 10 томдық, 2 том. / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар С.И.Сәкен, Н.Ә.Сәрсек. – Алматы: Brand Book. – б. 400-409

Көкшениң ұлы Ер Қосай. (2019). // Дала фольклорының антологиясы. Батырлар жыры. 10 томдық, 2 том. / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар С.И.Сәкен, Н.Ә.Сәрсек. – Алматы: Brand Book. – б. 410-428

Қыдырбайұлы Қобыланды батыр (2019). // Дала фольклорының антологиясы. Батырлар жыры. 10 томдық, 2 том. / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар С.И.Сәкен, Н.Ә.Сәрсек. – Алматы: Brand Book. – б. 326-358

Неклюдов С. Типология героического эпоса. URL: https://www.ruthenia.ru/folklore/LS_nekludov2.htm 31.07.2024

Шынтасұлы Төрехан батыр. (2019) // Дала фольклорының антологиясы. Батырлар жыры. 10 томдық, 2 том. / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар С.И.Сәкен, Н.Ә.Сәрсек. – Алматы: Brand Book. – б. 513-527.